

Iċ-Ċimiterju tal-Lhud

Kav. Duncan Brincat

Fid-dahla ta' waħda mill-eqdem toroq tal-Kalkara, fil-bidu ta' Triq ir-Rnella, insibu mkien sagru li fl-ibgħad żmenijiet ġie magħżul bħala midfen għall-ġens Lhudi li għammar f'dawn il-gżejjer.¹ Dan l-imkien huwa meqjus bħala l-eqdem midfen fl-art f'Malta. L-uniku fdal aktar bikri hija haġra ta' qabar b'iskrizzjoni Lhudija, probabilment mill-perjodu medjevali tal-komunità li kienet tgħammar l-Imdina, illum miżmuma fil-mużew tal-Villa Rumana.² Jingħad ukoll li xi katakombi fir-Rabat setgħu gew użati għad-difna tal-Lhud, iżda xejn ma nsibu dokumentat f'dan ir-rigward.

**“Imkien
ckejken,
madwar 40
b’60 pied”**

L-għażla tal-Kalkara Ir-rahal tal-Kalkara jħaddan żewġ daħliet u żewġt ilsna ta' art. Meta l-Kavallieri ta' San Ģwann sabu ruħhom f'Malta fl-1530, huma għażlu t-tielet ilsien ta' art, Castrum Maris, bħala l-imkien fejn jgħammru. Aktar tard žviluppaw l-ilsien l-ieħor, l-Isla, u l-art li tgħaqeqadhom, Bormla. Il-Belt Valletta bdiet tinbena fl-1566. Qabel dan iż-żmien, il-Kalkara kienet raħal ċkejken imdawwar bl-ghelieqi. Kienu jgħixu fih il-bdiewa u s-sajjieda li fiż-żmien imbiegħed, qabel is-sena 1487, kienu bnew Knisja u ddedikawha lis-Salvatur, fl-inħawi magħrufa bħala *la punta sottile della Rinella*, illum il-peniżola ta' Bighi. Matul l-Assedju l-Kbir tal-1565, il-Kalkara kienet fil-qalba tal-ġlied li seħħ u serviet bħala l-imkien fejn jistkennu l-Ottomani u minn fejn jiissieltu. Dan tixhdu l-ordni tal-Gran Mastru Jean Parisot de Valette sabiex titwaqqqa' l-Knisja tas-Salvatur biex ma sserviex bħala difiża ghall-armata Ottomana.³ Jingħad li f'dak il-waqt, il-Kalkara ntużat bħala midfen għall-Ottomani mejta. Ir-rahal tal-Kalkara baqa' hawi u battal għal bosta snin wara.

Kien f'dan l-isfond li tnissel iċ-ċimiterju Lhudi fi Triq ir-Rnella fil-qrib tad-dahla tal-Kalkara. Illum dan l-imkien, b'kobor ta' madwar 9 metri bi 12-il metru, imdawwar bid-djar, jinsab magħluq fuq quddiem b'hajt għoli. L-art tinsab merfugħha mit-triq madwar żewġ metri u nofs, hjiel ta' tibdil fil-binja maž-żminijiet. Id-dahla tal-lum, bieb dejjaq

L-għażla tal-Kalkara

Ir-rahal tal-Kalkara jħaddan żewġ daħliet u żewġt ilsna ta' art. Meta l-Kavallieri ta' San Ģwann sabu ruħhom f'Malta fl-1530, huma għażlu t-tielet ilsien ta' art, Castrum Maris, bħala l-imkien fejn jgħammru. Aktar tard žviluppaw l-ilsien l-ieħor, l-Isla, u l-art li tgħaqeqadhom,

Il-faċċata taċ-ċimiterju fi Triq ir-Rnella.

tal-injam, b'taraġ dejjaq u rqiq, mhux dehen ta' funerali u jixhed l-istess tibdil tal-binja. It-twaqqif ta' dan il-midfen jinsab imfakkar permezz ta' rħama fuq il-bieb tad-dħul, b'kitba bil-Latin:

RECONDENDIS
GENTIS SUAE EXUVIIS
HEBRHAEORUM MANCIPIORUM
REDEMPATIO LIBURNIENSIS
COEMETERIUM HOC AERE PROPRIO
COMPARAVIT ANNO MDCCCLXXXIV

Bil-Malti: *Dan iċ-ċimiterju tnissel fl-1784 permezz tal-fond ta' Livorno imwaqqaf bl-ġħan li jifdi l-ilsiera Lhud, bi spejjeż tiegħu, għad-difna tal-mejtin ta' ġensu.* L-ewwel darba li din il-kitba ġiet publikata kienet fl-1905 mill-Professur Gotthard Deutsch li wettaq żjara f'dan il-midfen fl-istess sena. Huwa jghid li ma rnexxielux jikseb iċ-ċavetta “għall-bieb imsaddad tal-ħadid” taċ-ċimiterju, iżda tela’ permezz ta’ sellum fuq bejt biswit minn fejn ra “im-kien ċkejken, madwar 40 pied b’60 pied, miżgħud haxix hažin u mingħajr ħejel ta’ qabar jew imqar kitba fuq il-hitan li jdawwruh.”⁴ Għoxrin sena wara, l-istoriku Cecil Roth kiseb il-kitba li kienet tinsab fuq “bieb imtarraġ” fi “Strada Rinella, Calcara” mingħand Sir Hannibal Scicluna. Hadd minnhom ma kien intebah li kien hemm midfen, tant li Roth kien iddeċifra hažin l-istess kitba.⁵

L-iskrizzjoni bil-Latin fuq l-entratura għaċ-ċimiterju.

Fil-Bibljoteka Nazzjonali ta’ Malta nsibu kopja tal-ghoti tas-setgħa biex jitwaqqaf dan iċ-ċimiterju, bi pjanta mehmuża. Il-kitba tgħid hekk:

L-ewwel jum ta’ Marzu 1784.

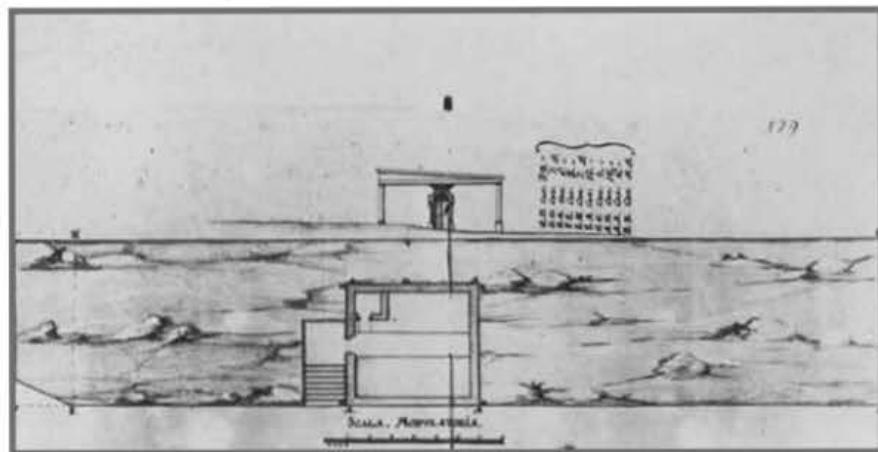
L-Altezza l-Gran Mastru, wara rikors ta’ Agostino Formosa de Fremeaux, aġġent tal-fond Lħudi ta’ Livorno, qed jikkonċedi u ta lill-istess aġġent is-sit u l-awtorità għall-bini ta’ cimiterju għad-difna tal-Lhud li jmutu fi żmienu, fuq ix-xtajta tas-Salvatur⁶ jew id-Daħla tal-Ingliżi,⁷ konformi mal-pjanta mehmuża, 6 qasab (41 pied 3 pulzieri) fit-tul u 5 qasab 5 pali (37 pied 10 pulzieri) fil-wisa’, u kif minqux fuq il-pjanta bl-ittri A:A:B:B, dan mingħajr preġudizzju għad-drittijiet tal-istess fond fuq is-sit akbar minqux fuq il-pjanta bl-ittri G:G:D:D:D:A:E=E:F, ġaladarba l-istess fond jikseb provi li huwa sid tiegħu.

*Dr. Samuel Caruana,
Avukat Fiskali tal-Qorti Maġġuri tal-Kastellanija.⁸*

Il-fond ta' Livorno

Dan il-fond kien il-Hevrat *Pidyon Shevuyim*, is-soċjetà għall-fidwa tal-ilsiera mwaqqfa f'Livorno fl-Italja. Bħas-soċjetà mwaqqfa f'Venezja, din ta' Livorno kienet tiġbor fondi mingħand il-Lhud mxerrda madwar l-Ewropa li permezz tagħhom kienet thallas għall-fidwa tal-Lhud maħtu fil-Mediterran mill-galeri tal-Kavallieri jew il-pirati barbari. Il-qbid tal-ilsiera għall-ħlas tal-fidwa, bejgħ jew impieg kien dħul ta' flus importanti ħafna għall-Kavallieri, tant li dan it-tip ta' kummerċ kellu ċ-ċentru tiegħu madwar il-Port il-Kbir. Fis-seklu 18 is-Sinagoga Bevis Marks ġallset għall-fidwa ta' tmenin ilsier minn Malta, bl-aħħar ħamsa minnhom fl-1789.⁹ Bejn l-1790 u 1798 il-Kavallieri ħatfu 1463 ruħ bejn Misilmin u Lhud, bl-aħħar Lhudi fl-1796.¹⁰ Dan il-kummerċ baqa' għaddej sas-sena 1798 meta Malta ghaddiet f'idejn Napuljun.

Fl-1675 is-soċjetà għall-fidwa tal-ilsiera ta' Venezja waqqfet midfen għall-ilsiera li jkunu mietu qabel il-fidwa tagħhom. Fl-1677 fossa għad-dfin tal-mejtin bil-pesta kienet tinsab "barra l-Birgu".¹¹ Probabilment kemm il-midfen u anki l-fossa kienu jinsabu l-Kalkara. Dan il-midfen Lhudi kien għadu ježisti fis-sena 1727,¹² iżda jidher li s-soċjetà ta' Livorno ħadet ir-riedni fuq dik ta' Venezja f'nofs is-seklu 18. Jingħad ukoll li fiċ-ċimiterju kien jindifnu ukoll Lhud li ma kienux ilsiera. Fl-1633 il-Kavallieri kien ħarġu digriet ta' kondotta tajba lil Isach Alsech, kummerċjant Lhudi minn Zante, li kien infeda u beda jghix f'Malta ma' familtu.¹³ Fl-1720 il-Lhudi Samuel Farfara kelli negozju f'Malta,¹⁴ filwaqt li fl-1740 il-Lhudi Abram di Michele Busnach fl-età ta' 70 sena kelli mahżeen fix-xatt tal-Belt taħt *Strada Levante* u l-ħabs, liema mahżeen kien ikun miżgħud "b'ħafna Lhudi, fosthom kummerċjanti" li kienu jieku hemm stess. Huwa kelli serv Lhudi, Aron Acris, Ingliz minn Ģibiltà, filwaqt li ibnu kelli iehor, Raffaele minn Sousse fit-Tuniżija.¹⁵ Dawn il-kummerċjanti kien jingħataw il-permess li jimirħu fl-imkien tal-port, iżda għal żmien qasir u taħt kontroll.¹⁶ Ma' dawn, kien hemm xi wħud li saru nsara u anki ilsiera li ġew mgħammda, li iżda ma kienux jindifnu f'dan iċ-ċimiterju.¹⁷ Għalhekk, jidher li n-numru ta' dfin fis-seklu 18 li sar ġewwa fih kien żgħir.

Il-pjanta originali li kienet meħmuża mal-permess tal-1784 għall-bini taċ-ċimiterju fil-Kalkara.

kummerċjanti ta' Livorno li jkunu ġew Malta u "mietu ħabta u sabta". Mons. Alfred Mifsud kiteb li fi żmien il-Kavallieri kien hawn ġemgħa Lhudja tgħix u li kibret f'Malta, tant li nsibu mkejjjen diversi li jagħtu dan il-ħjiel,¹⁸ bħal eżempju Triq il-Lhud fil-Birgu, illum Triq il-Palazz l-Antik tal-Gvernatur, xhieda tat-triq fejn kien isir il-kummerċ bl-ilsiera Lhud ħdejn il-ħabs tal-ilsiera.¹⁹ Fl-1676 mina fid-dahla ta' Marsamxett saret magħrufa bħala "la porta dei giudei" jew il-bieb tal-Lhud.²⁰ Dan

Bil-ħsieb li l-kummerċ tal-ilsiera kien intemm u l-fondi tas-soċjetajiet għall-fidwa kien batuti, Deutsch stqarr li l-midfen kien jintuża minn

wassal biex l-istoriku John Hobson Matthews jistqarr li l-fetha magħrufa bħala ‘t-toqba’ fis-swar ta’ Santa Skolastika kienet magħrufa bħala l-bieb tal-Lhud. Roth, bl-istess ħsieb, jemmen li l-midfen inbena ghall-ġemgħa ta’ ilsiera ħielsa li kienet tgħammar madwar din it-triq fil-Birgu, u li minna ġarġet komunità fis-seklu 19.

Il-midfen tal-Kalkara

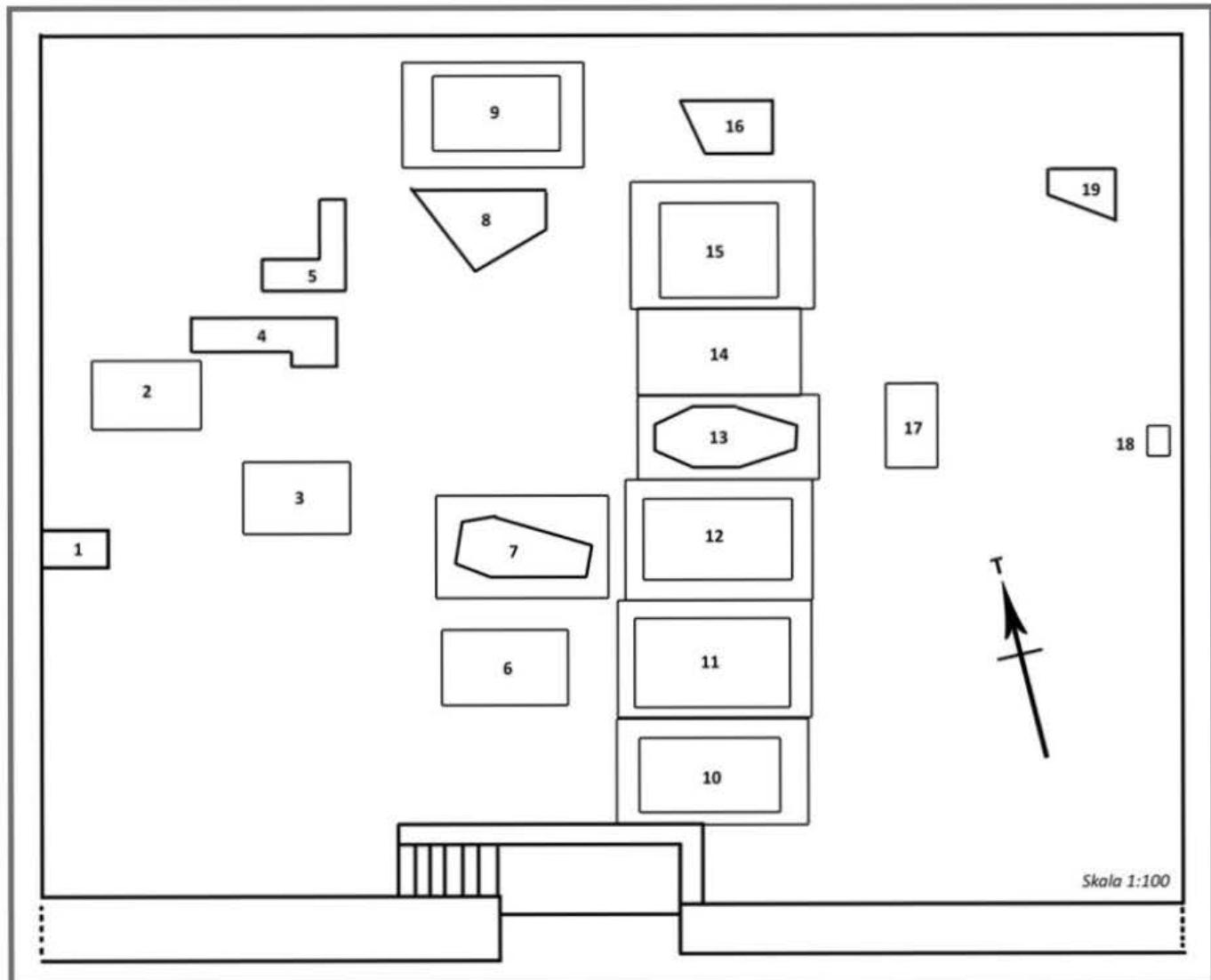
Jidher li l-midfen ġie mibni skont il-pjanta appovata mill-Gran Mastru fl-1784, għalkemm b'differenzi żgħar fid-daqs. Is-sisien tal-ħajt tat-Tramuntana huma maqtugħha fil-blat u għalhekk mhux mimsusa. Il-ħajt tan-Nofsinhar huwa mat-triq u allura nħaġeb maż-żmien, biex id-daqs preżenti differenti minn dak tal-pjanta. It-tlughha tal-art huwa lejn it-Tramuntana, u d-dahla originali x'aktarx kienet lejn il-Punent fi Triq ir-Rnella. Jekk it-trejqa li hemm fil-pjanta ġiet mgħoddija, din ġiet meqruda bl-oqbra maż-żmien. Fdalijiet fin-naħha tal-Majjistral jistgħu jkunu dawk tat-tahara (il-kamra mortwarja), jew inkella qabar doppju.²¹

Il-midfen illum għandu tnax-il qabar identifikabbli (numri 3 u 6-16), erba' oħra li possibilment huma oqbra (numri 1-2 u 4-5), ħaġra ta’ qabar (numru 17), u żewġ bċejjeċ tal-ġebel (numri 18 u 19). Seba' oqbra u waħda mill-bċejjeċ għandhom kitba bil-Lhudi fuqhom. L-aktar oqbra fi stat tajjeb huma dawk bejn numru 10 sa 16, u tlieta minnhom li jistgħu jin-qraw sew jinsabu wara xulxin skont id-data ta’ fuqhom. Numri 7 u 9 huma mwaħħra, kif inhi l-ħaġra tal-korp ta’ tifel numru 17, li probabilment hija ta’ qabar numru 3 jew 6. Ma nafux minn liema naħha beda jsir id-dfin fiċ-ċimiterju, anki minħabba l-fatt li qatt ma kien mimli. Jekk nassumu l-preżenza tat-tahara u l-mod ta’ kif ċkien maż-żmien, f’dan iċ-ċimiterju kienu jindifnu madwar 30 ruħ fuq medda ta’ 50 sena.

L-oqbra u l-fdalijiet tagħhom fiċ-ċimiterju tal-Kalkara.

Bosta mill-ħaġar tal-oqbra huma tal-franka. Deutsch jistqarr li l-ħaġar tal-oqbra fiċ-ċimiterji l-antiki kienu jitqiegħdu mimduda jew mgħollija ftit 'il fuq, u b'hekk kienet issirilhom ħafna ħsara bl-elementi naturali fosthom bil-ħaxix ħażin. Diversi oqbra

Riproduzzjoni ta' pjanta taċ-Ċimiterju Lhudi tal-Kalkara. L-originali magħmulha minn Derek Davis fl-1983 fil-kitba riċerkata tiegħu *The Jewish Cemetery at Kalkara Malta*. Ir-referenza għan-numru ta' kull qabar f'dan l-artiklu hija skont din il-pjanta.

tilfu għal kollox il-ħażra tagħhom, l-oqbra numri 7 u 13 għandhom mafkar forma ta' tebut flok il-ħażra, filwaqt li l-qabar numru 10 għandu disinn sempliċi mit-tebut Vittorjan. Qabar numru 10 għandu ħażra tal-irħam, filwaqt li dawk b'numru 13 u 17 għandhom kitba fuq blata tal-irħam. Il-ħażra ta' qabar numru 9 hija mkissra, frott tal-waqa' maż-żmien ta' wieħed mill-ħitan.

Il-kitba bikrija, bejn l-1820 u l-1831, hija shiħa u kompożizzjoni ta' epitafa bir-rima b'suġġett Bibbliku, probabbli xogħol l-istess poeta. Madankollu jidher li ma ġewx minquxa mill-istess id, tant li l-ewwel kitba hija eleganti ħafna, iżda fl-1831 intemm dan ix-xogħol sabiħ ta' kalligrafija u t-tinqix beda jsir ta' kafkaf.

Il-persuni midfuna

Fil-midfen tal-Kalkara nsibu tmien skrizzjonijiet għal ħames irġiel, żewġ nisa u tifla. Dawn huma:

1. Qabar numru 11 ta' Hannah Sáa de Silva li mietet fl-1820, fl-età ta' 44 waqt li

kienet qed twelled. Probabilment b'dixxedenza minn Lisbona, hija kienet reġgħet ikkonvertit lura għar-religjon Lhudija.

2. Qabar numru 12 ta' Judah L [...] li miet bejn 1-1820 u 1825.

3. Qabar numru 13 ta' Menahem Benady li miet fl-1825, fl-età ta' 70 sena. Twieled fl-1755 f'Għibiltà, kien membru importanti tal-ġemgħa Lhudija f'Malta u skarpan. Fl-1799 mar Minorka biex jaqdi t-truppi Brittanniċi, iżda reġa' lura Malta fl-1802.

4. Qabar numru 15 ta' Rika Abeasis (Abiaziz) li mietet fl-1831, fl-età ta' 22 sena. Hija kienet tfajla żgħażugħha miżżewga fil-familja ta' Moses Abeasis, kummerċjanti u sid tal-bastimenti minn ġibiltà. Il-bastiment tiegħu *Two Brothers* kien għamel rebħiet kbar li wasslu għal diversi premji f'Malta fis-snin 1804-05.²² Meta l-bastiment ġie arrestat f'Algirs f'Ġunju tal-1805, il-Gvernatur ta' Malta Sir Alexander Ball res-saq il-każ lill-awtoritajiet Brittanniċi, li mbagħad ikkumpensaw lil Abeasis f'Malta stess.

5. Qabar numru 7 ta' Jacob Lucena li miet fl-1831, probabilment minn Ragusa.

6. Qabar numru 17 ta' Rebecca Abea[si]s li mietet fl-1831, probabilment tifla tal-istess familja ta' qabar numru 15.

7. Qabar numru 9 ta' Rafael Elieser Sarfati li miet fl-1833. Probabilment huwa r-raġel ta' Rachel, kunjom xbubitha Cortissos, li twieldet Londra, iżżewġet fis-Sinagogha Bevis Marks fl-1802, u mietet Malta fl-1863.

8. Qabar numru 18 ta' [...] Fano żgħażugħ għażeb li miet fl-1834. Parti mill-kollezzjoni ta' inciżjonijiet li nsibu fil-Mużew tal-Kattidral tal-Imdina kienu gew misruqa minn Firenza fl-1796, maqbuda fil-baħar mill-kursari u meħħuda Algirs, u mibgħuta

Il-ħagra ta' qabar numru 13, Menahem Benady (1755-1825) minn ġibiltà.

Malta fl-1810 lil żewġ Lhud Cesena u Fano. Fl-1813 gew mixtrijsa minn J. R. Stewart li biegħhom lill-Kattidral sentejn wara.²³

Il-Lhud f'Malta

Dan id-dfin sar kollu fis-sekklu 19, taht is-saltna Britannika. Ježistu ismijiet ta' Lhud oħra li gew midfuna f'Malta, iżda mhux fil-Kalkara. Fost dawn insemmgħu lil Abram Alves (c.1778-1846) u Sara († 1846) Correa fejn ir-raġel kien meqjus bħala l-ewwel għalliems tal-Ingliż f'Malta u midfun fiċċimiterju ta' Braxia,²⁴ J. Israel li

kien jghix il-Belt u fl-1814 laqqam lilu nnif-su bħala 'l-Kap tal-Ġens Lhudi',²⁵ Joseph u Miriam († 1840) Mamo li waslu Malta fl-1810 u r-raġel kien sensar, Nessim Nahum (ċ. 1800-60) li twieled Malta u kien sensar, Salomon (ċ. 1775-1860) u Memia (ċ. 1779-1859) Nataf imwielda Tunes u waslu Malta fl-1820,²⁶ Joseph († 1850) u Rachel Pariente minn Ĝibiltà fejn ir-raġel kien iġġieled kontra l-Franciżi fl-1801 u ġie Malta fl-1821 mogħti kumpens finanzjarju, u Jacob Sarfati li probabilment kien l-awtur tal-kitba fuq il-ħaġar tal-oqbra tal-Kalkara²⁷ u li ħalla Malta fl-1831.

Imbagħad hemm xi persuni oħra li minħabba l-età tagħhom huwa maħsub li waslu Malta għas-sena 1840, għalkemm xejn m'hu cert. Mill-midfen tal-Kalkara u mkien oħra, jidher li l-ġemgħa Lhudija f'Malta kienet wahda żgħira, li bdiet tikber biss taħt il-hakma Franciżja u mill-1800 taħt is-saltna Brittannika. Fl-14 ta' Ottubru 1804 wasal Malta kontingent ta' Lhud fuq il-bastiment *HMS Hydra* li ġab Malta diversi immigranti minn Ĝibiltà. Skont Sir Alexander Ball dawn l-immigranti twasslu Malta għaliex f'Ġibiltà kienet ħakmet is-suffejra, iż-za dokumentazzjoni oħra turi li dan ma kienx minnu.²⁸

Lhud oħra kienet gew Malta mir-Renju Unit, l-Italja, il-Portugall, Tripli, it-Tunezja, Korfu, ir-Renju Awstro-Ungaru u r-Russja. Malta kien vantaġġuża għal Lhud f'diversi aspetti kummerċjali, speċjalment minħabba l-preżenza tal-flotta Ingliżja li kellha l-portijiet barra minn xtutna magħluqa minħabba l-Gwerer Napoleoniċi. Malta kienet saret iċ-ċentru kummerċjali tal-Mediterran, tant li huwa stmat li qabel l-1813 kien hawn xi 35,000 barrani residenti. Wara l-pesta tal-1813, Malta nżammet kwarantina għal erbatax-il sena. Madankollu, il-preżenza tal-barranin f'Malta wasslet ukoll għal xi incidenti, fosthom dawk rappurtati fl-1805 fejn xi Lhud ġew mixlija bħala spiji kif ukoll li serqu xi tfal għal rit religjuži. Lejn l-aħħar ta' Mejju tal-1805 il-Maltin wettqu protesta mad-war il-Palazz tal-Gvernatur il-Belt kontra kliem Ball li kien

Il-ħaġra ta' qabar numru 15, Rika Abeasis (ċ-1809-31) minn Ĝibiltà.

Dettall mill-pjanta tal-Port il-Kbir xogħol il-Kaptan W. H. Smyth fl-1823, turi l-Kalkara f'dak iż-żmien.

għajjar lill-Maltin pappagalli talli qed jeħduha kontra l-Lhud. Dan kollu wassal biex jiddaħlu restrizzjonijiet fuq id-dħul f'Malta ta' barranin, u s-sitwazzjoniji ikkalmat almenu sas-sena 1892.²⁹

Il-popolazzjoni tal-Lhud f'Malta kienet dejjem tvarja: fl-1840 kien hawn madwar 70 ruħ,³⁰ fl-1851 kien hawn 130 ruħ,³¹ fl-1881 kien hawn 145 ruħ, filwaqt li fl-1905 din niżlet għal 60 ruħ.³² Sal-1798 is-soċjetà ghall-fidwa tal-ilsiera ta' Livorno kienet l-unika għaqda rappreżentattiva tal-Lhud f'Malta. F'dawn iż-żminijiet huma fethu Sinagoga f'numru 155, *Strada Reale* (illum Triq ir-Repubblika) fil-Belt Valletta,³³ fil-waqt li fl-1815 ġie ffurmat il-British Jews' Committee bl-istatut ikun approvat mill-Gvernatur Sir Thomas Maitland b'artikli jipprovdu għal ghajjnuna finanzjarja lill-foqra. Kien dan il-Kumitat li fl-1827 talab il-permess biex jinfetaħ cimiterju ieħor,³⁴ dan ghaliex għalkemm dak tal-Kalkara kien nofsu mimli, l-iżvilupp tar-raħal ma kienx qed jippermetti li dan jitkabbar. Disa' snin wara ħareġ il-permess lil Jacob Abeasis biex jinfetaħ il-midfen f'Ta' Braxia, il-Pietà, u b'hekk intemmet għal kollox l-era tal-midfen Kalkariż u l-użu tiegħu.

¹ Hafna minn din il-kitba hija msejsa fuq kitba riċerkata¹⁷ Cecil Roth, 'The Jews of Malta', *Trans JHSE XII* paġna ta' Derik Davis bl-isem 'The Jewish cemetery at Kalkara 246.

Malta' ppubblikata fl-1982 mill-Jewish Historical Society¹⁸ A. Mifsud, 'Tracce dell'antica vitalità giudaica maltese', of England. F'din ir-riċerka taw il-pariri tekniċi diversi Archivum Melitense IV, 1919, paġni 18, 21. persuni fosthom Dr. Richard Barnett, George Tayar, Stan-¹⁹ Archivium Inquisitionis Melitensis, Mużew tal-Kattidral ley Davis, Michael Ellul, Dr. Godfrey Wettinger, A. Schis-²⁰ I-Imdina, Processi Volum 43 B, numru 14 ff. 254, 1623. cha u Joseph Caruana.

² Cecil Roth, 'The Jews of Malta', *Trans JHSE XII* paġna 202.

³ Duncan Brincat, 'L-Iżvilupp Storiku tal-Parroċċa tal-Kalkara', Parroċċa San Ĝużepp Kalkara, 2000.

⁴ *Jewish Chronicle*, 9 ta' Ġunju 1905

⁵ Cecil Roth, 'The Jews of Malta', *Trans JHSE XII* paġna 244.

⁶ Il-Kalkara nkluż l-Għolja ta' Bighi jew is-Salvatur.²¹ Fis-sit akbar li s-soċjetà ta' Livorno kienet qegħda tit-

⁷ Illum id-Dahla tal-Kalkara. Kienet hadet dan l-isem lob kien joqghodou fih mat-300 qabar. Madankollu jidher li dan kien attentat ghall-kisba lura ta' drittijiet anti-²² Bibljoteka Nazzjonali ta' Malta, MS Numru 818.

⁸ Bibljoteka Nazzjonali ta' Malta, MS Numru 429 (Volum 23) Dun J. Azzopardi, 'Count Saverio Marchese (1757-1833)

⁹ ff. 178-9. Traduzzjoni mit-Taljan.²³ his Picture-Gallery and his Bequest to the Cathedral Mu-

¹⁰ G. Laras, 'La Compagnia per il riscatto degli schiavi di Livorno', *La Rassegna Mensile d'Israel*, 1972, paġni 101-²⁴ Comunità Israelitica di Malta: Nascite, Mortalità, Mat-

¹¹ G. Wettinger, 'Some aspects of slavery in Malta 1530-²⁵ Gazzetta del Governo di Malta numru 43, 17 ta' Aw-

¹² 1800', teżi mhux ippubblikata, *University of London Library*, 1972.²⁶ Lady Montefiore, 'Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine', Londra 1836, paġna 116.

¹³ Cecil Roth, 'The Jews of Malta', *Trans JHSE XII* paġni 234-5.²⁷ Ittri ta' Ball tat-30 ta' Jannar 1805 (CO 158/10) u tat-28

¹⁴ Cecil Roth, 'The Slave Community of Malta', *The Menorah Journal*, New York 1929, paġna 229.²⁸ Frar 1807 (CO 158/13).

¹⁵ G. Wettinger, 'Some aspects of slavery in Malta 1530-²⁹ L. Loewe (editur), 'The Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore', Londra 1890, paġna 64.

¹⁶ 1800', teżi mhux ippubblikata, *University of London Library*, 1972.³⁰ Comunità Israelitica di Malta: Nascite, Mortalità, Mat-

¹⁷ Cecil Roth, 'The Jews of Malta', *Trans JHSE XII* paġni 225, 244.³¹ Ibid.

¹⁸ Archivum Inquisitionis Melitensis, Mużew tal-Kattidral l-Imdina, Processi Volum 120 C, numru 212 ff. 1361-6.³² George Cousin, 'Census of the Islands of Malta, Gozo and Comino 1881', Malta 1882.

¹⁹ A. Mifsud, 'Tracce dell'antica vitalità giudaica maltese', *Archivum Melitense IV*, 1919, paġni 20-1.³³ Malta Government Gazette, Numru 1671, 31 ta' Lulju 1849.